

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

МІСЦЕ ОСМАНСЬКОЇ ПОРТИ В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ В ІСТОРИКО-АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

Застосувавши власну періодизацію життєвих періодів праці О. Прицака (1919–2006) в різних країнах та його становлення як ученого, автор статті диференціює творчий шлях видатного українського історика, філолога та сходознавця на чотири періоди: довоєнний (1936–1941); німецький (1941–1967); американський (1967–1991); український (1991–1998)¹. Два крайніх періоди: крайовий та репатріаційний – виявляють дещо тотожні світоглядні позиції українського вченого-патріота. Середущі періоди, як німецький та американський, можна віднести до переходового світогляду: у численних наукових працях, написаних у ці періоди, два протилежні світогляди (німецького чи американського університетського професора, з одного боку, та українського науковця-емігранта, з другого) час від часу перехрещуються. Тому при проведенні порівняльного аналізу спадщини вченого різних періодів автор, подаючи власні коментарі, буде керуватися методологічною вказівкою Карла Маннгейма. На думку видатного німецького вченого, соціологія історії, котра оснований на історичних джерелах, дуже швидко наштовхується на свою обмеженість, оскільки виявити у джерелах прихований зв'язок можна лише за допомогою залучення коментарів або додаткового матеріалу².

Якщо у довоєнний період наукової творчості Омелян Прицак проблеми османської історії ще не досліджує, то у німецький період своєї навчально-викладацької і наукової кар'єри він з інтервалом у п'ять років присвячує проблемам Османської імперії дві розвідки. Перша з них під назвою “Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року” вийшла друком у 156-му томі

¹ Див. про ці періоди ширше: *Потульницький В.* Особистість академіка Омеляна Прицака (1919–2006) в рамках наукової проблеми // *Українська орієнталістика: Зб. наук. праць викладачів та студентів НаУКМА.* – К., 2009–2010. – Вип. 4/5. – С. 6–10; *його ж.* Крим в історіософії Омеляна Прицака (порівняльний аналіз американського та пострадянського українського бачень) // *Наш Крим: Зб. статей за матеріалами Першої міжнар. наук. конф. “Крим в історії України”.* – К., 2015. – Вип. 1. – С. 108–116; *його ж.* Створення Омеляном Прицаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення // *Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ).* – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 362–379; *Потульницький В., Потульницький Г.* Проблеми українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Прицака // *Красзнавство.* – К., 2019. – № 2. – С. 112–123.

² *Мангейм К.* Идеология и утопия // *Мангейм К.* Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. – М., 1994. – С. 28.

записок НТШ у Мюнхені у 1948 р.³. Ця розвідка стала продовженням і осмисленням досліджень, здійснених у 1920-х – 1930-х роках відомим чеським славістом та ісламістом, професором орієнталістики Карлового університету в Празі Яном Рипкою (1886–1968)⁴. Омелян Пріцак був особисто знайомий з Яном Рипкою, оскільки з липня 1943 р. вивчав у нього в Берлінському університеті, де чеський професор найздами викладав, курс османської філології⁵. У вересні 1944 р. Омелян Пріцак був скерований своїм учителем професором Гансом Гейнріхом Шедером (1896–1957) до Рипки у Прагу з метою дослідити проблеми Тамерлана, Заратустри та здійснення архівних пошуків⁶.

У згаданій розвідці Омелян Пріцак, спираючись на дані тогочасного османського державного історіографа Наїми, доводить, що 27 червня 1648 р. посол Хмельницького до Порти полковник Филон Джаджалій уклав з великим візиром султана Ібрагіма I (1640–1648) Агмедом Гезар-пара пашою договір, який водночас передбачував козацько-кримський договір. Окрім того, цим договором було створено т. зв. Чорноморську конвенцію – українсько-турецьку морську торговельно-військову угоду. Згідно з цим документом, османський султан, беручи до уваги той факт, що Хмельницький має на Чорному морі сильний флот, запропонував останньому бути партнером в охороні морів та торгівлі⁷. Вчений зазначає, що договір з Османською Портою від 7 червня 1648 р. не був ратифікований, оскільки незабаром у Стамбулі розпочалась яничарська революція. У результаті цієї події султан Ібрагім I був скинений з престолу і страчений разом зі своїм великим візиром Агмедом Гезар-пара пашою⁸.

У тому ж 1948 р. О. Пріцак друкує у “Бюлетені Української вільної академії наук” іншу розвідку, присвячену Жванецькому перемир’ю, зміст якої

³ Див.: *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року [Відбитка з 156 тому “Записок НТШ”]. – Мюнхен, 1948 // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 1–12.

⁴ *Rypka Jan.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – S. 346–350, 482–498; *idem.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chemel’nyckyj // Archiv Orientální. – Praha, 1930. – Vol. II. – S. 262–283; *idem.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – T. 105. – S. 209–231.

⁵ *Сидорчук Т.* Наукові взаємини Омеляна Пріцака з вченими Туреччини: (За матеріалами особового архіву О. Пріцака в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”) // XVI Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. міжнар. наук. конфер. 11 жовтня 2012 р. – К., 2012. – С. 63.

⁶ *Потульницький В.* Обставини зацікавлення гетьманом Павлом Скоропадським проблемами Криму і кримськими татарами у 1943 році // Українська орієнталістика. – К., 2012. – Вип. 6. – С. 119.

⁷ *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – Арк. 10.

⁸ Там само. Принагідно варто зазначити, що в бібліотечному фонді О. Пріцака в НаУКМА зберігається авторський примірник книжки – тому CLVI “Записок НТШ”, виданий в Мюнхені в 1948 р., з усіма давніми виправленнями рукою О. Пріцака і його коротким німецькомовним рукописним висновком про те, як редакція спотворила цей текст. “Редактор, – пише вчений, – сам не вчитав коректуру. Через те виникли непорозуміння з транскрипцією, друкарські помилки, текстовими витягами” (Записки НТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. CLVI: Праці історико-філософської секції. – С. 171).

так само був побудований істориком за даними згаданого османського державного історіографа Наїми. У вступі до статті вчений наголошує на великому значенні османських хронік як джерел і до української історії та, характеризуючи стисло доробок відомих польських та українських орієнталістів, згадує і праці професора Яна Рипки⁹.

О. Прицак повідомляє, що, перебуваючи в науковому відрядженні у Празі восени 1944 р., він підтримував взаємини з кількома чеськими орієнталістами, зокрема і з Яном Рипкою. Згадавши, що Рипка віднайшов сім листів стамбульського дивану до Богдана Хмельницького і три до Петра Дорошенка, О. Прицак, подаючи принагідно і характеристику тогочасних наукових інтересів чеського вченого, інформує читача про подальший перебіг відносин між ними обома. “Проф. Рипка заявив мені декілька разів, – пише О. Прицак, – що він вже ніколи не повернеться до історичної тематики. Вона (історична тематика) йому, орієнталістові-літературознавцеві, зовсім чужа, вимагає від нього завеликого вкладу праці і заставляє його входити в ділянку, що не зв’язана з його науково-дослідними інтересами. Тому він запропонував мені, орієнталістові-історикові, переїхати до нього в Прагу (звичайно, після розвалу Німеччини) та зайнятися обробіткою його матеріалів, з тим, що тоді він подарує мені всі свої історичні матеріали. Літом і восени 1945 р. пробував я (будучи тоді в Австрії та Швейцарії) зв’язатися з проф. Рипкою, але безуспішно”¹⁰. Далі О. Прицак переказує зміст двох розділів з 5-го тому хроніки Наїми, що відносяться до Жванецької кампанії, зазначивши при цьому, що розділи писані на основі татарських повідомлень до Високої Порти, оскільки Кримський ханат був у васальних відносинах до Османської держави¹¹.

Окрім О. Прицака та Я. Рипки, проблеми взаємин Богдана Хмельницького з Туреччиною розробляли й інші українські науковці. Тут насамперед слід згадати вчителя О. Прицака академіка Івана Крип’якевича з його роботою, написаною в радянський період творчості вченого у 1947 р., “Турецька політика Богдана Хмельницького”¹². Цікавився цими проблемами і інший український науковець, історик, в’язень радянських таборів і згодом емігрант, колега та близький товариш О. Прицака Василь Дубровський (1897–1966), який написав розлогу, побудовану на джерелах статтю “Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Яна Рипки)”, що була, на жаль, втрачена вченим в часи лихоліть та поневірянь¹³.

⁹ Прицак О. Жванецьке перемир’я (1653 р.) за турецьким хроністом Наїма-ю // Бюлетень УВАН. – [Б. м.], 1948. – Ч. 8/9. – Серпень/вересень. – С. 15–16.

¹⁰ Там само. – С. 16–17.

¹¹ Там само. – С. 16.

¹² Цю статтю вперше було видано через шістьдесят років після її написання. Див.: Крип’якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) // УАЩ. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 111–196; Федорук Я. Невідома стаття Івана Крип’якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 рр. // Там само. – С. 101–110.

¹³ Архівний текст цієї статті, який дійшов до нашого часу в неповному чернетковому вигляді, було віднайдено у Львові у фонді НТШ Центрального державного історичного архіву, м. Львів, та опубліковано. Див.: Федорук Я. Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки)” // УАЩ. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 582–593; Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки) // УАЩ. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 193–252.

Інша, німецькомовна праця, надрукована в журналі “Oriens”, видання якого було спонсоровано турецьким урядом, присвячена подальшому дослідженню вченим обставин укладення та змісту українсько-османського договору 1648 р.¹⁴ Ця пізніша версія згаданої статті вченого, надрукованої 1948 р. у мюнхенських “Записках НТШ”, містить важливе доповнення: О. Прицак публікує німецький переклад договору, вводячи його до наукового обігу разом з Чорноморською конвенцією¹⁵. Слід також зазначити, що О. Прицак у передмові присвятив цю статтю тодішньому міністру закордонних справ Туреччини Мегмедові Фуату Кьопрюлю (Mehmet Fuat Köprülü), з яким був особисто знайомий. Ця присвята посприяла глибшому приверненню уваги з боку турецьких вчених до досі не відомого їм факту спільної турецько-української історії¹⁶.

Американський період наукової та викладацької діяльності вченого став чи не найбільш плідним у дослідженні тих чи інших проблем Османської імперії в контексті її зв'язків з українськими землями. Насамперед тут слід згадати низку документів, що зберігаються в окремій папці в особистому архіві вченого в НаУКМА і присвячені обговоренню докторської дисертації першого захищеного доктора Українського наукового інституту Гарвардського університету (далі – УНІГУ) Ореста Субтельного¹⁷. Окрім оголошень, рукопису О. Прицака з його вступним словом, газетного проспекту, присвяченого відкриттю 30 квітня 1973 р. трьох кафедр українських студій в Гарвардському університеті, у цій справі містяться відгуки офіційних опонентів на дисертацію О. Субтельного – професорів Олександра Оглоблина, Едварда Кіннана та Юзефа Геровського, а також відповіді О. Субтельного своїм опонентам¹⁸.

Наступною працею американської доби життя вченого став його англomовний виступ на тему, присвячену розробці ним витоків і змісту турецької ідеї історії. Цю доповідь науковець виголосив на святкуванні 50-ї річниці від заснування Турецької республіки, яке проводив у Нью-Йорку центр турецьких студій Колумбійського університету 17 жовтня 1974 р.¹⁹. У цій праці, провівши відмінність ідеї історії як об'єкта розуміння думуючої людини (в

¹⁴ *Pritsak Omeljan*. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – No. 2. – S. 266–298. Див.: НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 231. – 34 арк.

¹⁵ НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 24–27.

¹⁶ Там само. – Арк. 9–10.

¹⁷ *Pritsak Omeljan*. The Papers concerning of Orest Subtelny Dissertation: “The Unwilling Allies: The Relation of Hetman Pylyp Orlyk with the Crimean Khanate and the Ottoman Porte, 1710–1742”. – Cambridge, Mass., 1973. – 316 p. // НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 400. – 14 арк.

¹⁸ Там само. Про турецьку політику гетьмана Пилипа Орлика та його сина – французького дипломата й військового діяча Григора в освітленні О. Прицака та О. Субтельного див.: *Потульницький Г.* Політична діяльність мазепинської еміграції в американо-канадській та французькій історіографії: концепції та контекст // *Славістична збірка*. – К., 2017. – Вип. III. – С. 196–204.

¹⁹ *Pritsak Omeljan*. The Turkish Idea of History // НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 451. – 15 арк.

сенсі Локка) від теорії історії як системного філософського пізнання історії європейськими вченими з часів античної Греції, Омелян Пріцак виводить свою власну дефініцію турецької ідеї історії²⁰. Він розповідає про відмінність теогонічного (міфічного) розуміння у народів Месопотамії від циклічного, нетеократичного і гуманістичного розуміння концепції часу у турків, причини і умови утримання правлячої еліти давніх турків при владі, досліджує причини катастроф (кінець циклу і припинення династії) і умови, які уможливають настання нового циклу, вирізняє знання як досвід, як результат попередніх досліджень і як умову для порятунку. Все це, у його розумінні, входить до поняття “турецька ідея історії”. Проілюструвавши свої твердження прикладами з історії Османської імперії, вчений доходить висновку, що базова турецька ідея історії – це гуманістичний людиноцентристський (не теогонічний), а відтак секулярний підхід до історії²¹.

У 1976 р. Омелян Пріцак, як директор УНІГУ і професор його кафедри історії ім. Михайла Грушевського, приготував для студентів Гарвардського університету курс лекцій зі спеціальності “історія”. У цьому курсі дві розробки, написані вченим, стосувалися історії Османської імперії, зокрема дослідження процесу проникнення турків до Східної Європи²². Перша з цих розробок була викладом хронології подій, який починався 1071 р. (битва під Манзікертом, у якій сельджуки перемогли візантійського імператора у Малій Азії) і завершувався Карловицьким миром 1699 р., коли османи були змушені відмовитися від ідеї влади над світом і були позбавлені економічної могутності²³. Окрім дат, пов’язаних з завоюванням турецькими султанами Адріанополя (1362), Сербії (1389), Константинополя (1453), Каїра (1547), перемогами османів під Варною (1444), Лепанто (1499) та під Могачем (1526), Омелян Пріцак вважає за необхідне подати у своєму перелікові дати, пов’язані з українською історією, зокрема згадує про Бучацький мир і турецьку політику гетьмана Дорошенка (1672), коли Поділля стало по 1699 р. турецькою провінцією, встановлення Запорозької Січі (1550), походи козаків на чайках до Криму, Анатолії і на Константинополь²⁴.

Друга розробка – це машинопис англomовної лекції вченого на тему “Туреччина у Східній Європі”. Ця лекція є розширеним викладом дат, зібраних вченим у згаданій хронологічній розробці. У лекції він намагається, будуючи свій лінійний синтезуючий виклад історичних подій турецької історії, давати історіософську оцінку тому чи іншому фактові²⁵. Так, зокрема,

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Арк. 15.

²² Про це див. також: *Потульницький В.* Становлення Османської імперії та її експансія в Європу XIV–XV століть // *Історія Центрально-Східної Європи: Посібник для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів / Гол. ред. Л. Зашкільняк.* – Львів, 2001. – С. 82–83.

²³ *Pritsak Omeljan.* Turkey in Eastern Europe. History 1541. Lesson 12 // *НаУКМА.* Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1139. – Арк. 84–86.

²⁴ Там само.

²⁵ *Pritsak Omeljan.* The Turkey in Eastern Europe // *НаУКМА.* Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1141. – Арк. 37–53.

він доходить висновку, що османам знадобився відрізок часу у 175 років, аби пройти шлях від васалів перської гілки монголів – Ільханідів до суверенів над чингізидською династією у Криму. Саме такий відрізок часу знадобився для розвитку і здобуття османами своєї позиції у сфері степу²⁶.

У проникненні турків до Східної Європи історик виділяє декілька обставин, що стали їм на заваді. Це, по-перше, опір запорозьких козаків, Москви і так званих донських козаків. По-друге, це Відень як камінь спотикання для османів, який вони не могли взяти ані в 1527, ані в 1683 рр. Саме з Віднем османи досягли лінії, через яку вони вже ніколи не спромоглися просуватись далі. І, по-третє, навіть ставши імперією, османи так і не змогли подолати традиції існування своєї держави як принципату воїнів і пограничної смуги між християнством та ісламом. Вони продовжували вести священну війну проти невірних, утверджуючи меч ісламу у нових землях. Як американські піонери і місіонери, вони вірили у власну місію привнесення цивілізації і правдивої віри до людей, що перебувають у варварстві і “невірності”, і, як і вони, пожинали плоди аналогічних заохочень (винагород) та відплат (покарань), які очікують пограничного воїна і колоніста²⁷.

Омелян Пріцак також приходиться до історіософського висновку, що, починаючи з 1150 р., для Османської імперії став можливим лише єдиний шлях – занепад. Він міг би і не відбутися, якби османи не вступили у пізні середньовіччя, з одного боку, єдиною державою в Європі, яка посідала новий механізм ведення воєн (постійна армія, корпус яничарів, добре тренована бюрократія, котру вони отримали з Іраку та Візантії), але, з іншого, – яка залишалася середньовічною потугою із середньовічним менталітетом та економікою. “Якби не було гуманізму, реформації, секуляризації культури, – зазначає вчений, – османи могли би перемогти”²⁸.

Останньою працею вченого з дослідження проблем історії Туреччини американського періоду його наукової та викладацької діяльності стала рукописна україномовна праця, в якій науковець продовжує досліджувати історію українсько-турецьких взаємин²⁹. Ця стаття, написана приблизно між 1980 та 1983 рр., була присвячена візитові у Гарвард до Омеляна Пріцака, який відбувся протягом цього періоду, пані доктора Емель Есін, провідного спеціаліста історії мистецтва тюркських народів Середньої Азії доісламської доби. Пані Есін була донькою Агмеда Ферід Теки, генерального консула Туреччини у Києві в часи Української держави гетьмана Павла Скоропадського³⁰. Окрім поданої вченим у статті біографії Агмеда Ферід Теки, розповіді про його дипломатичну кар’єру та його родину, ця праця важлива також тим, що Омелян Пріцак подає в контексті свого викладу кілька історіософських міркувань. До цих міркувань належить його розгорнута відповідь на декілька питань, а саме: 1. Чому для Туреччини стало таким вагомим саме

²⁶ Там само. – Арк. 48–49.

²⁷ Там само. – Арк. 50–52.

²⁸ Там само. – Арк. 53.

²⁹ *Пріцак О.* Деяко про найновіші та давніші українсько-турецькі взаємини // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 138. – 11 арк.

³⁰ Там само. – Арк. 1.

XIX ст.? 2. Чим був яничарський корпус тієї доби? 3. Як можна було діяти османським дипломатам наприкінці XIX – у першій половині XX ст. і як діяла родина Есін?³¹ (тесть і зять, оскільки чоловік пані Емель Есін також був послом Туреччини у різних державах світу).

Так, зокрема, щодо вагомості XIX ст. для Туреччини Омелян Пріцак дійшов висновку, що ця вагомість визначалася визнанням Російською імперією та західними державами Туреччини як “хворого організму” і веденням ними перемовин щодо найкращого знешкодження такого “пацієнта”. Оскільки держави не дійшли чіткої згоди щодо “операції” до початку XX ст., вони обмежилися висмикуванням від Османської держави християнських не турецьких народів – Греції, Румунії, Сербії, Чорногорії та Болгарії³². З іншого боку, з 1839 р. почалася європеїзація та духовне відродження країни, що спричинило рух молодих турків (з 1908 р.), результатом якого було створення національної Турецької держави – республіки у 1924 р.

Український період наукової та викладацької діяльності вченого щодо дослідження ним проблем Османської імперії був не менш плідним, аніж американський. Розпочався він з орієнталістичної конференції “Україна та Османська імперія XV–XVII століть. Проблеми джерелознавства та історіографії”, що відбулася у Києві 20 жовтня 1991 р. На цій конференції Омелян Пріцак, як щойно призначений директор Інституту сходознавства Академії наук України, виголосив дві доповіді. Першою з них стало україномовне вступне слово-привітання учасникам конференції; другою – англійська доповідь на тему “Українсько-турецькі договори XVII–XVIII століть”³³. Окрім О. Пріцака, до участі в роботі конференції були запрошені і виступили з доповідями такі відомі дослідники-орієнталісти, як професор Чиказького університету (США) Галіл Іналджик, директор Практичної школи вищих суспільних наук у Парижі Жіль Вайнштейн (Франція) та професор університету Мармара у Стамбулі Мегмет Генч (Туреччина)³⁴.

Своє вступне слово О. Пріцак присвятив історичним зв’язкам України зі Сходом, давньоруських князів з хазарами та половцями, козаків з турками і татарами, а також орієнталістичним зацікавленням українських науковців (Кримський, Величко, Самойлович, Дубровський, Ковалівський), підвівши свого роду історичне підґрунтя для роботи конференції³⁵. У доповіді до переліку українсько-турецьких договорів, звертаючись до відомостей середини XVII ст., наданих османським літописцем та бібліографом Кятібом Челебі (Гаджі Халіф, помер 1657 р., історія його охоплює за християнським календарем 1582–1654 рр.) та османським державним історіографом Наїмою (1617–1703, історія його охоплює 1592–1660 рр.), Омелян Пріцак відніс, насамперед, договір Богдана Хмельницького з султаном Ібрагімом від липня 1648 р. Також до українсько-турецьких договорів вчений відносить і договори, укладені з османським урядом екзильним гетьманом Пилипом Орликом

³¹ Там само. – Арк. 1–6.

³² Там само. – Арк. 1–2.

³³ НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 456. – 21 арк.

³⁴ Див. програму конференції: Там само. – Арк. 16–24.

³⁵ Там само. – Арк. 1–3.

у 1711–1712 рр. У контексті розповіді про договори Орлика вчений зупинився на результатах пошуків українського еміграційного історика Ілька Борщака в архівах Франції, зокрема на знайдених ним паперах французького посла в Константинополі від 1711 р.³⁶

Уже в наступному, 1992, році Омелян Пріцак як представник України і директор Інституту сходознавства Академії наук України бере участь у науковій конференції в Анкарі, присвяченій дослідженню історії російсько-турецьких взаємин. У архіві О. Пріцака в НаУКМА збереглися рукописний і машинописний варіанти російськомовної доповіді, виголошеної науковцем в Анкарі³⁷.

Доповідь розпочинається екскурсом вченого в історію Золотої Орди і охоплює послідовно декілька сюжетів: а) історія князів північної Русі, які пішли на кооперацію з монголами; б) завоювання османських султанів у XV ст., які завершилися утворенням спільного кордону Москви зі сферою впливів османів; в) історія ногайської орди, завдяки співробітництву з якою Москва спромоглася зайняти Казань; г) започаткування відносин османів з Москвою, які розпочалися у 1482 р. через угорського короля Матвія Корвіна і кримського хана Менглі Герая I й переросли у регулярне надсилання Москвою своїх послів до Константинополя³⁸.

В український період своєї творчості Омелян Пріцак повертається і до теми договорів українських гетьманів з Туреччиною, які він досліджував у німецький та американський періоди. Цим договорам, відповідно, Пилипа Орлика і Богдана Хмельницького з османським урядом присвячені дві статті вченого, надруковані у першому та другому випусках “Українського археографічного щорічника”³⁹. У першій розвідці науковець підкреслює дві тези договору султана Агмеда III (1703–1730) з гетьманом Пилипом Орликом: 1. Козаки України та Запорожжя підлягають вічному правлінню султана на певно окреслених умовах; 2. На згадане вище надається султанова монограма (шляхетна тугра), якій всі повинні довіряти⁴⁰. У другій статті вчений знову повертається до проблеми дослідження початків зв’язків Богдана Хмельницького з кримським ханом і Туреччиною та подає свій коментар до праці турецького хроніста XVII ст. Наїми⁴¹.

³⁶ Там само. – Арк. 4–15. Про ці та інші документи, зібрані І. Борщакком у закордонних архівах, які зберігаються в НаУКМА, див.: *Потульницький Г.* Матеріали Ілька Борщака в особовому архіві Омеляна Пріцака // *Краєзнавство*. – К., 2013. – № 4 (85). – С. 205–208.

³⁷ *Пріцак Е.* Османско-московские отношения 1492–1532 гг. // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 429. – 47 арк.

³⁸ Там само.

³⁹ Див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття? // *УАЩ*. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 307–320; *Його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там само. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–193.

⁴⁰ *Його ж.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... – С. 310 (прим. 61).

⁴¹ *Його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. – С. 189. Стаття присвячена пам’яті багатолітнього опонента О. Пріцака Зигмунда Абрагамовича (1923–1990): Там само. – С. 178.

Рукописна та машинописна версії обох статей зберігаються в архіві Омеляна Пріцака в Києво-Могилянській академії⁴². У першій із зазначених архівних справ, окрім машинописної версії згодом надрукованої статті “Один чи два договори...”, міститься лист угорського лінгвіста Андраша до проф. О. Пріцака від 13 квітня 1990 р. стосовно листів Пилипа Орлика до турецького султана і до кримського хана. Професор Андраш трактує їх саме з лінгвістичної, а не історичної точки зору⁴³. У другому рукописі Омелян Пріцак ще раз наголошує, що складовою частиною договору Богдана Хмельницького з османами стала збережена в польській версії т. зв. українсько-турецька морська торговельно-військова конвенція, яку вчений датує липнем 1648 р. Саме ця конвенція, на думку О. Пріцака, яку він проводить у статті, стає відправним пунктом для розуміння причин успіху революції Хмельницького 1648 р. і водночас турецького протекторату⁴⁴. У статті вчений далі обґрунтовує значення цієї події, підкріплюючи свою тезу не лише турецькими, а й українськими джерелами.

Якщо в англomовних лекціях, підготовлених у Гарварді, вчений розкриває хронологію подій турецької історії від 1071 по 1699 рр., з одного боку, і дає історіософські оцінки причинам, що стали на заваді туркам у їхньому проникненні до Східної Європи, та причинам занепаду імперії, з другого, то лекція на тему “Османська імперія: зовнішні та внутрішні проблеми”, підготовлена науковцем в Україні під час читання курсу історіософії в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка у 1992–1994 рр., вже повністю історіософська за змістом і характером⁴⁵.

Розпочинає О. Пріцак свою лекцію окресленням проблеми, даючи відповідь на питання, як стало можливим для тюрків та їхніх попередників протягом короткого часу завоювати великі території на трьох континентах: в Європі, Азії та Африці. Відповідаючи на поставлене питання, вчений розкриває низку причин, які в комплексі посприяли давнім тюркам досягнути це завдання. Це, по-перше, наявність відповідної військової організації та нової, порівняно з противниками, тактики; по-друге, зацікавленість тюрків у торгівлі з осілими народами, яким степова імперія давала можливість зробити безпечними різні міжнародні шляхи; по-третє – це втрата харизми однією зі степових династій, припинення кар’єри членів цієї династії і отримання гегемонії в степу іншим кланом або народом (саме так сталося з династією Османів, яка виросла з пограничного князівства після падіння під натиском монголів імперії сельджуків); по-четверте – це проблема впливу централізації

⁴² Див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 162. – 72 арк.; *його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там само. – Спр. 210. – 116 арк.

⁴³ *Його ж.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною... // Там само. – Спр. 162. – Арк. 41.

⁴⁴ *Його ж.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там само. – Спр. 210. – Арк. 1–19.

⁴⁵ Див.: *Пріцак О.* Курс лекцій з історіософії: Рукопис. Лекція “Османська імперія: зовнішні та внутрішні проблеми” // Архів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (несистематизований). – 13 с.

влади на життя номад, що робить об'єктом нападу зі сторони цієї номади сусідів і спонукає до походів з метою здобути додатковий капітал⁴⁶.

Другою історіософською проблемою, яку вирішує Омелян Пріцак у згаданій лекції, стало змалювання панорами місця турків в історії Європи. Ця панорама починається, на думку вченого, від відносин османів з Візантією, проходить декілька етапів (генуезька Кафа, боротьба з Габсбургами та Венецією, проблеми козацтва, зокрема Сагайдачного, Дорошенка, Мазепи та Орлика, конфлікт турків з Польщею та Росією) і завершується нещасливим для Туреччини Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р., коли Росія отримала, врешті, вільний вихід до Чорного моря, а Крим офіційно визнається самостійним⁴⁷.

Розглянувши структуру влади в Османській імперії, яка складалася з чотирьох основних елементів: управління, тобто бюрократії, фінансів, військових елементів та вчених, головним чином ісламських, де над усіма елементами стояв султан як необмежений володар, О. Пріцак переходить до розв'язання третьої з окреслених ним історіософських проблем. Це проблема окреслення стосунків Османської імперії зі Східною Європою. Вчений відзначає, що до другої половини XVII ст. ці стосунки були зав'язані з польськими та польсько-литовськими справами, а пізніше – приблизно до 1712 р. – у структуру цих відносин включається Гетьманат. Після подій з Орликом та Мазепою справи Гетьманату переходять до Московської чи Російської імперії, яка протягом всього XVIII ст. буде мати з турками цілу низку різних воєн. Саме походи росіян, наголошує науковець, разом з походами австрійців спричинилися до остаточного занепаду та розвалу Османської імперії⁴⁸.

Останнім за хронологією архівним документом, в якому О. Пріцак звертається до дослідження проблем історії Османської імперії, став відгук вченого як офіційного опонента на кандидатську дисертацію Ярослава Федорука “Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким”, захищену у 1996 р. на Вченій раді Інституту української археографії НАН України⁴⁹. О. Пріцак підкреслює, що дисертант зібрав багато цікавої інформації, вивчивши українські, російські та польські архіви, і що він “слухно критикує деяких сучасних російських вчених, які твердять, що Б. Хмельницький проводив свою османську політику за вказівками Олексія Михайловича”, спростовуючи “думку Грушевського про те, що Porta нібито відпустила польського посла швидше, щоб не показати перед ним процедуру прийому українського посла”⁵⁰. Науковець високо оцінює кандидатську дисертацію, особливо підкреслює ретельний аналіз дослідником низки

⁴⁶ Там само. – С. 1–3.

⁴⁷ Там само. – С. 4–5.

⁴⁸ Там само. – С. 10–11, 13.

⁴⁹ Див.: Пріцак О. Відгук офіційного опонента на кандидатську дисертацію Ярослава Федорука // НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 380. – 8 арк. Див. друк: Федорук Я. Опонентський відгук Омеляна Пріцака на кандидатську дисертацію “Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 році” (1996) // Хроніка 2000. – К., 2014. – Т. 95: Україна – Туреччина. – Кн. 1. – С. 108–115.

⁵⁰ Пріцак О. Відгук офіційного опонента... – Арк. 7.

джерел, але разом з тим, як це буває при аналізі наукових робіт, згадує і недоліки та упущення. Здійснює аналіз переваг та погрішностей дослідника вчений у притаманній О. Прицакові манері опонування дисертацій, де він зазвичай розкриває перспективу проблеми і подає її ширше бачення, наводячи різну інформацію та джерельні дані з проблем всесвітньої та української історії⁵¹. Зупинившись на необхідності більш широко закроєного дослідження історіографії теми, зокрема англомовних праць з історії Османської імперії та Кримського ханату, О. Прицак дає характеристику трьом османським васалам у придунайських провінціях (молдавський, валаський воеводи, князь Трансильванії-Семигороду) та їхнім відносинам з Портою, а також порушує справу залежності Богдана Хмельницького від Криму та Османської імперії, розрізняючи два поняття – підданство і братерство⁵².

Завершує свій відгук вчений з'ясуванням офіційно-юридичного характеру відносин Богдана Хмельницького з османським султаном та їхньої хронології. Він наводить свідчення вже згаданого державного історика Порти Наїми, який подавав, що Хмельницький просив і отримав від султана еялет, тобто княжу владу в системі імперії, але султан обмежив цей еялет тільки до українських (козацьких) земель без Молдавії. О. Прицак доходить висновку, що у 1654 р., будучи васалом Москви, Хмельницький був ще й васалом Османської Порти. Він зазначає, що “в тих часах подвійний васалітет вважався цілком можливим, як це доказує ситуація молдавських господарів” (тобто васалітет останніх одночасно з Туреччиною і Польщею як сеньйорами)⁵³.

У тому ж 1996 р. вчений також пише передмову до 2-го видання “Історії Туреччини” одного зі своїх вчителів академіка Агатангела Кримського (Київ; Львів, 1996)⁵⁴. О. Прицак вважає, що Кримський став неперевершеним дослідником Османської імперії насамперед тому що приділяв величезну увагу ретельному студіюванню як східних, так і слов'янських та західних джерел. “Жоден з нових істориків Османської імперії, – відзначає О. Прицак, – не мав такої функції у названих літературах, як Агатангел Кримський. Найунікальнішим, досі неперевершеним внеском Кримського в історіографію

⁵¹ Див., напр., відгуки О. Прицака на інші докторські та кандидатські дисертації як офіційного опонента: *Прицак О.* Відгук офіційного опонента на докторську дисертацію Потульницького В. А. “Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці (1918–1939)”. – К., 1992 // НаУКМА. Архів О. Прицака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 375. – 8 арк.; *його ж.* Відгук офіційного опонента на кандидатську дисертацію Сидорчук Т. М. “Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Австрії (1919–1925)”. – К., 1995 // Там само. – Спр. 378. – 7 арк.; *його ж.* Рец. на: Ульяновський В. І. “Росія на початку Смути 17-го століття: нова концепція”. Доповідь за циклом монографій, подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 1995 // Там само. – Спр. 379. – 7 арк.

⁵² *Його ж.* Відгук офіційного опонента на кандидатську дисертацію Ярослава Федорука. – Арк. 2–6.

⁵³ Там само. – Арк. 6.

⁵⁴ У статусі аспіранта А. Кримського О. Прицак перебував неповний місяць і ще декілька місяців вів із ним листовне спілкування. Див.: *Сидорчук Т.* Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеляна Прицака // УАІЦ. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 102–103.

Османської держави є використання слов'янських джерел: сербських, болгарських, українських, російських та польських⁵⁵. Як ілюстрацію своїх слів О. Прицак наводить такі пасажі з творчості Кримського, як характеристика слов'янського, зокрема українського, елементу у державі Сулеймана Пишного та роль українки Роксолани у турецькій історії. “Як бачимо, – пише далі Прицак, оцінюючи в цілому внесок Кримського в дослідження Османської імперії, – «Історія Туреччини» Агатангела Кримського – це твір, що унікально поєднав у собі знання і досвід багатьох наукових дисциплін, зокрема арабістику, іраністику, тюркологію, славістику та західноєвропейістику⁵⁶. Разом з тим О. Прицак застосовує генераційний підхід до студіювання творів Кримського з історії Османської імперії і відзначає, що “деякі твердження Кримського не відповідають рівню нашого (сучасних дослідників. – В. П.) знання⁵⁷. Ця невідповідність, на думку О. Прицака, пояснюється двома причинами: 1. Тим фактом, що Кримський був сином своєї доби, і тому його ставлення до турків було зумовлено стереотипами, поширеними тоді щодо османів у європейській науці; 2. Твердження Кримського з низки питань Османської історії, таких, як, наприклад, про Кримське ханство як “слухняного” васала Порти, характеристика османського земельного наділу – тімара – як спадкового тощо, були дещо застарілі і не спиралися на всеохопний аналіз джерел⁵⁸.

Висновки

Таким чином, проблеми Османської Порти Омелян Прицак розглядав у низці статей та лекційних курсів, написаних протягом німецького, американського та українського періодів життя. Якщо у німецький період вчений виступав епігоном досліджень на тему українсько-турецьких зв'язків доби Хмельниччини видатного чеського славіста Яна Рипки і доповнював дослідження останнього щодо договорів Хмельницького з Портою, то американський і український періоди життя вченого позначилися порушенням і розробкою ним низки актуальних проблем Османської імперії в контексті її зв'язків з українськими землями.

В американський період, розпочавши дослідження Порти з підготовки праці свого докторанта Ореста Субтельного на тему зв'язків Пилипа Орлика з Туреччиною та васальним до неї Кримом, О. Прицак підготував історіософський виступ про витoki і зміст турецької ідеї історії, а також декілька лекцій у структурі свого курсу “Історія”, прочитаного в Гарвардському університеті. У цих лекціях він, зокрема, дає історіософську оцінку низці подій історії Порти, на кшталт визначення часових рамок для здобуття османами своєї позиції у сфері степу, подає перелік обставин, що стали на заваді туркам у їхньому проникненні до Східної Європи, а також визначає загальні причини занепаду Османської імперії. Важливі міркування щодо вагомості

⁵⁵ Прицак О. Агатангел Кримський та його “Історія Туреччини” // *Кримський А. Історія Туреччини*. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала і розвивалася і як досягла апогею своєї слави і могутності. – К.; Львів, 1996. – С. 8.

⁵⁶ Там само. – С. 9.

⁵⁷ Там само. – С. 10.

⁵⁸ Там само.

для турків XIX ст. і специфіки функціонування яничарського і дипломатичного корпусів Османської імперії вчений подав і у статтях американського періоду.

В український період і у статтях, і у лекції з історіософії О. Прицак повертається до теми турецько-козацьких договорів, які він досліджував у німецький період, бере участь у кількох наукових конференціях з історії Османської імперії та її зв'язків з Україною і Москвою, проведених у Києві та в Анкарі. У лекції з історіософії порівняно новими сюжетами стосовно американських лекцій стали розробка вченим свого бачення комплексу причин постання завойовницької імперії османів та змалювання ним панорами місця турків в історії Європи взагалі й України зокрема.

Отже, О. Прицак розглядав історію Османської Порти протягом трьох останніх періодів свого життя: німецького, американського та українського. Сюжети, яких він торкався у статтях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив у різних періодах відмінні завдання. Важливо підкреслити, що майже всі розвідки щодо історії Османської імперії не проводились істориком поза українським контекстом. Бачення О. Прицаком історії українсько-османського співіснування є важливим внеском у дослідження сутнісних аспектів турецької та української історії на теренах Східної Європи.

Володимир Потульницький (Київ). **Місце Османської Порти в історії Європи та України в історико-архівній спадщині Омеляна Прицака**

Автор статті, спираючись на вперше введені до наукового обігу архівні документи з особового фонду Омеляна Прицака в НаУКМА, численні надруковані та рукописні праці вченого з османської проблематики, не лише встановлює власну періодизацію наукової творчості вченого, а й простежує сутність та зміст досліджень науковця з історії Османської імперії, які він проводив протягом плідного дослідницького життя. Проводиться порівняльний аналіз низки ідей історика в контексті дослідження ним вузлових питань османської історії, взаємовідносин турків з українським козацтвом, договору між Хмельницьким та Османською імперією тощо. При цьому звернено особливу увагу на еволюцію поглядів вченого з тих чи інших питань історії Османської Порти та на ті доповнення чи нові аспекти висвітлення, які він здійснював під час перебування у різних країнах та на різних континентах.

Ключові слова: наукова спадщина, турецька ідея історії, історіософська оцінка, причини занепаду Османської імперії, турецько-козацькі договори.

Volodymyr Potulnytsky (Kyiv). **The Place of the Ottoman Porte in the History of Europe and Ukraine in Omeljan Pritsak's Historical and Archival Heritage**

Based on the analysis of a series of archival documents and printed works by Omeljan Pritsak on the Ottoman history, the author argues that Omeljan Pritsak addressed the problems of the Ottoman Porte in a series of articles and lectures written over the last three periods of his life: German, American, and Ukrainian.

During the German period Pritsak acted as an epigone of research on the Ukrainian-Ottoman relations of the Bohdan Khmelnytsky era by working under the prominent Czech orientalist, Jan Rypka, and supplemented his research on Khmelnytsky's agreements with the Porte. The American and Ukrainian periods of his life were marked by raising and developing a range of topical issues on the Ottoman Empire in the context of its relations with the Ukrainian lands.

Місце Османської Порти в історії Європи та України в історико-архівній...

In the American period, having begun research of the Porte along with assisting in the preparation of the work of his doctoral student Orest Subtelny on the relations of Pylyp Orlyk with Turkey and its vassal, Crimea, Pritsak prepared a historiosophical presentation on the origins and content of the Turkish idea of history, as well as several lectures within the structure of his history course at Harvard University. In these lectures he gives, in particular, a historiosophical assessment of a series of events in the history of the Porte, such as setting a timeframe for the Ottomans to gain a foothold in the steppe, outlining the circumstances that hindered the Turks in their penetration into Eastern Europe, and identifying common causes of the decline of the Ottoman Empire. In the articles of his American period the scholar presented his considerations about the importance and the specifics of the functioning of the Janissaries and diplomatic corps of the Ottoman Empire for the Turks in the nineteenth century.

In the Ukrainian period, both in the articles and in the lecture on the historiosophy, Pritsak comes back to the subject of the Turkish-Cossack treaties and participates in several academic conferences on the history of the Ottoman Empire and its relations with Ukraine and Muscovy that were held in Kyiv and Ankara. In a lecture on historiography, a relatively new story in relation to American lectures, there was the development of a scholar's vision of the complex reasons for the rise of the Ottoman conquering empire, as well as a picturesque panorama of the place of the Turks in the history of Europe in general and Ukraine in particular.

Keywords: Omeljan Pritsak's research heritage, Turkish idea of history, historiosophical assessment, causes of the decline of the Ottoman Empire, Turkish-Cossack treaties.